

सामुदायिक बीउ बैंक

स्थापना तथा व्यवस्थापन स्रोत पुस्तिका

पीताम्बर श्रेष्ठ

सामुदायिक बीउ बैंक

स्थापना तथा व्यवस्थापन स्रोत पुस्तिका

पीताम्बर श्रेष्ठ

उद्धरण: श्रेष्ठ, पीताम्बर, सामुदायिक बीउ बैंक : स्थापना तथा व्यवस्थापन स्रोत पुस्तिका,
स्थानीय बाली परियोजना, ली-बर्ड, नार्क, र बायोभर्सिटी इन्टरनेशनल, नेपाल, २०७५ ।

सामुदायिक बीउ बैंक

स्थापना तथा व्यवस्थापन स्रोत पुस्तिका

प्रकाशक	स्थानीय बाली परियोजना
सर्वाधिकार	ली-बर्ड, नार्क र बायोभर्सिटी इन्टरनेशनल, नेपाल प्रकाशकमा
संस्करण	प्रथम, वि.सं. २०७५
छापिएको प्रति	५००
लेखक	पीताम्बर श्रेष्ठ, ली-बर्ड
भाषासम्पादन	शोभाकान्त गौतम
फोटोहरू	ली-बर्ड फोटो बैंक (नाम उल्लेख भएको बाहेक)
चित्रहरू	वीरबहादुर तामाङ र महेश श्रेष्ठ
डिजाइन तथा लेआउट	महेश श्रेष्ठ, ग्राइनोभा र हेम जि. सी., ली-बर्ड

२०११ फागुन ०८ - २०७४ भदौ १२

स्व. डा. भुवनरत्न स्थापितमा समर्पित

‘सामुदायिक बीउ बैंक: स्थापना तथा व्यवस्थापन स्रोत पुस्तिका’ तयार गर्ने क्रममा स्थानीय बालीहरूको संरक्षण, सामुदायिक बीउ बैंक, सहभागितामूलक बाली प्रजनन लगायतका विषयमा बायोभर्सिटी इन्टरनेशनलमा लामो समयसम्म कार्यरत अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा ख्यातिप्राप्त वरिष्ठ वैज्ञानिक डा. भुवनरत्न स्थापितको असामयिक निधन भयो । उहाँको निधनबाट राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा यस विषयमा कार्यरत वैज्ञानिक तथा प्राविधिकहरू मर्माहत भएका छन् । यस पुस्तिकामा उहाँले दिएका अमूल्य सुझावहरू पनि समेटिएका छन् । अफसोच उहाँले यो पुस्तिकाको अन्तिम रूप देख्न पाउनुभएन । उहाँले नेपालमा सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना तथा व्यवस्थापनमा पुऱ्याउनुभएको योगदानले हामीलाई निरन्तर ऊर्जा र हौसला प्रदान गरिरहनेछ ।

डा. भुवन, हामी तपाईंलाई सधैं सम्झिरहनेछौं र यो पुस्तिका तपाईंमा समर्पित गर्दछौं !
हार्दिक श्रद्धाञ्जली !

'सामुदायिक बीउ बैंक: स्थापना तथा व्यवस्थापन स्रोत पुस्तिका' तयार गर्ने क्रममा अमूल्य सुभाउ दिनुहुने स्थानीय बाली परियोजनामा कार्यरत बायोभर्सिटी इन्टरनेशनलका राष्ट्रिय परियोजना प्रबन्धक डा. देवेन्द्र गौचन, राष्ट्रिय जीन बैंकका वरिष्ठ वैज्ञानिक डा. बालकृष्ण जोशी र कृष्णहरि घिमिरे, ली-बर्डका कार्यक्रम सञ्चालन निर्देशक भरत भण्डारी, परियोजना अधिकृत सुवास गौतम, रितेश यादव, निरञ्जन पुडासैनी र सरोज पन्तप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । त्यसै गरी पुस्तिका प्रकाशनका लागि संयोजकको भूमिका निर्वाह गर्ने स्थानीय बाली परियोजना, ली-बर्डमा कार्यरत कार्यक्रम अधिकृत रीता गरुडप्रति पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

यो स्रोत पुस्तिका उच्चपहाडी क्षेत्रका स्थानीय बालीहरू संरक्षणका सन्दर्भमा लेखिएको भएता पनि अन्य भौगोलिक स्थानहरूमा सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना तथा व्यवस्थापन गर्ने कार्यमा पनि उत्तिकै सान्दर्भिक छ ।

विषयसूची

उच्च पहाडी क्षेत्रमा खेती गरिने बालीहरूको महत्त्व र वर्तमान अवस्था	१
स्थानीय बाली परियोजना	३
सामुदायिक बीउ बैंक	३
उच्च पहाडी क्षेत्रमा खेती गरिने बालीहरूका सन्दर्भमा सामुदायिक बीउ बैंक	४
सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना तथा व्यवस्थापन प्रक्रिया	६
सामुदायिक बीउ बैंकको वर्गीकरण	२०
सामुदायिक बीउ बैंक व्यवस्थापनमा देखिने समस्या तथा चुनौतीहरू	२२

तस्विरः निरञ्जन पुडासैनी, ली-बर्ड

उच्च पहाडी क्षेत्रमा खेती गरिने बालीहरूको महत्त्व र वर्तमान अवस्था

उच्च पहाडी क्षेत्रको कृषि मूलतः स्थानीय बीउ, परम्परागत प्रविधि र बालीनालीहरूमा नै आधारित छ । परम्परादेखि नै खेती गरिदै आएका आलु, मकै, सिमी, फापर, गहुँ, जौ, उवा, चिनो, कागुनो, लट्टे, कोदो र सीमित क्षेत्रमा ठण्डा सहने धान यस क्षेत्रमा खेती गरिने मुख्य बालीहरू हुन् । हिमाली क्षेत्रका केही जिल्लाहरूमा फलफूलखेतीमा भएको व्यावसायिक विकासबाहेक नेपालको तराई तथा मध्यपहाडका तुलनामा उच्च पहाडी क्षेत्रको समग्र कृषि विकासको अवस्था कमजोर छ । उन्नत जात तथा प्रविधिको उपलब्धता तथा प्रयोग, कृषिसम्बन्धी पूर्वाधारको विकास, उन्नत जात तथा आधुनिक कृषि प्रविधिमा कृषकको पहुँच र कृषकहरूमा शिक्षा तथा चेतनाको अवस्था आदि हेर्ने हो भने तराई तथा मध्यपहाडका तुलनामा उच्च पहाडी क्षेत्र निकै पछि परेको छ ।

नेपालमा उच्च पहाडी क्षेत्रको कृषि विकासका लागि कृषि अनुसन्धान तथा प्रविधिको विकास पनि कम भएको छ र भौगोलिक विकटताका कारणले विकास भएका उन्नत कृषि प्रविधि तथा जातहरूमा पनि कृषकहरूको पहुँच कम छ । यी बालीहरूबाट

बनाइने परम्परागत खाद्यपरिकारहरू कम स्वादिला हुने भए तापनि गुनिला र पोषिला त हुन्छन् नै, यीमध्ये धेरैजसो परिकारहरू औषधीय गुणले पनि भरिपूर्ण हुन्छन् । उदाहरणका लागि उवामा उच्च मात्रामा एण्टिअक्सिडेण्ट पाइन्छ, जसले हाम्रो शरीरमा क्यान्सरलगायतका रोगविरुद्ध लड्ने क्षमताको विकास गर्न मद्दत गर्दछ । यसबाट बनेका परिकारहरू मुटु र चिनीरोगीका लागि औषधी नै हुन् भन्दा पनि फरक पर्दैन । त्यस्तै कोदामा पनि अन्य बालीका तुलनामा प्रचुर मात्रामा फलाम तत्त्व पाइने हुनाले यसबाट बनेका परिकार नियमित उपभोग गर्दा शरीरमा रगतको कमीबाट हुने समस्याबाट बच्न सकिन्छ । त्यसै गरी फापरका परिकारले उच्च रक्तचाप कम गर्दछ भने लट्टे/मार्सेका परिकारले रगत सफा राख्न मद्दत गर्दछ । यी त केही उदाहरण मात्र हुन् ।

उच्च पहाडी क्षेत्रमा खेती गरिने बालीहरूका अरु पनि थुप्रै गुण तथा विशेषताहरू छन् । यी बालीहरू चिसो तथा सुकखा सहने र रोग तथा कीरा कम लाग्ने हुन्छन् भने कागुनो, चिनो, मार्से/लट्टे जस्ता बालीहरू रूखो तथा पाखो जमिनमा पनि उब्जाउन सकिन्छ । मिठो स्वाद हुने भएकाले उच्च पहाडी क्षेत्रमा फलेका सिमीको माग पनि उच्च छ र बजारभाउ पनि बढी पाइन्छ ।

यी विभिन्न गुण, विशेषता र महत्त्व भएका बालीहरूको थप विस्तार र प्रवर्द्धन हुनुपर्नेमा यसको खेती गर्ने कृषकहरूको सङ्ख्या र यी बालीहरूले ढाकेको क्षेत्रफल बर्सिने घट्दो छ । त्यसका मुख्य कारणहरू निम्नानुसार छन्:

- क) उच्च पहाडी क्षेत्रमा खेती गरिने बालीहरूको महत्त्व थाहा नहुनु;
- ख) सरकारी निकायबाट उच्च पहाडी भेगमा स्थानीय बाली उत्पादन, उपभोग तथा प्रवर्द्धनमा जोड दिनाका सट्टा तराईबाट चामल ढुवानी गरी वितरण गर्ने प्रक्रियालाई जोड दिनु;
- ग) यी बालीहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र प्रवर्द्धनमा सरकारी चासो र प्रयास नहुनु वा अत्यन्त कम हुनु; यसले गर्दा राम्रा जात पनि ओभ्लेमा परी हराउने अवस्थामा हुनु;
- घ) भौगोलिक विकटता, बजारको अभाव वा बजारसम्बन्धी ज्ञानका कमीले गर्दा यी बालीहरूको खेती गर्ने कृषकहरूले उचित प्रतिफल नपाउनु;
- ङ) खेती प्रविधि तथा प्राविधिक ज्ञानको अभावले उत्पादन कम हुनु;
- च) चिनो, कागुनो र लट्टेजस्ता बालीहरूको कुटानीपिसानी वा प्रशोधनप्रक्रिया भन्भटिलो हुनु र मूलतः महिलाहरूमा निर्भर हुने भएकाले उनीहरूको कार्यबोझ बढ्नु;
- छ) यी बालीहरूबाट बनाइएका कतिपय परिकारहरू कम स्वादिला हुनु तथा परिकार स्वादिलो बनाउने तरिका वा उपायहरूको खोजी नगरिनु;
- ज) शुद्ध, गुणस्तरीय बीउको उत्पादन तथा प्रवर्द्धन नहुनु ।

स्थानीय बाली परियोजना

उच्च पहाडी क्षेत्रमा खेती गरिने बालीहरूसँग सम्बन्धित समस्याहरूलाई समाधान गर्दै ती बालीहरूको महत्त्व उजागर गर्न सन् २०१३ (वि. सं. २०७९) देखि विश्व वातावरणीय सहजता (GEF) मार्फत संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय वातवरणीय कार्यक्रम (UNEP) को आर्थिक सहयोगमा नेपालका हुम्ला, जुम्ला, लमजुङ र दोलखा गरी चार जिल्लाहरूमा स्थानीय बाली विविधतामार्फत जलवायु अनुकूलित प्रविधि विकास र विस्तारका लागि अनुसन्धानमूलक परियोजना 'स्थानीय बाली परियोजना' को सुरुवात भएको छ । बायोभर्सिटी इन्टरनेशनल, कृषि विभाग र यसअन्तर्गत सञ्चालित जिल्लाका कृषि कार्यालयहरू, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् अन्तर्गत राष्ट्रिय कृषि आनुवंशिक स्रोत केन्द्र र जिल्लाहरूमा सञ्चालित अनुसन्धान केन्द्र/कार्यक्रमहरू र जैविक विविधता, अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड) यस परियोजनाको साभेदार सङ्घ-संस्थाहरू हुन् ।

सामुदायिक बीउ बैंक

सामुदायिक बीउ बैंक नेपालका लागि नौलो अवधारण होइन । नेपालमा युएससी क्यानडाको पहलमा वि.सं. २०५१ मा यस कामको थालनी भएको हो । तर यसको व्यवस्थित विस्तारका अभावमा यो अवधारणा अझ पनि नेपालका बहुसङ्ख्यक कृषकहरू तथा कृषि क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्ति तथा सङ्घसंस्थाहरूका लागि नयाँ नै छ ।

सामुदायिक बीउ बैंकलाई छोटकरीमा कृषक समूहले सामूहिक रूपमा व्यवस्थापन गरी राखेको बीउको भण्डार भनेर बुझ्न सकिन्छ । तर कस्तो बीउ उत्पादन गर्ने, के-केको बीउ राख्ने, सामूहिक रूपमा नै बीउको भण्डारण किन गर्ने, बीउ-उत्पादन तथा भण्डारणप्रक्रिया के हुन्छ, भण्डारण गरिएको बीउको विक्रीवितरण कसरी गरिन्छ भन्ने जस्ता कुराहरू सामुदायिक बीउ बैंकका महत्त्वपूर्ण पाटाहरू हुन् ।

सामुदायिक बीउ बैंकलाई स्थानीय जातका बालीहरूको यथास्थानीय संरक्षण तथा निरन्तर उपयोग प्रवर्द्धन गर्ने विधि वा पद्धतिका रूपमा बुझ्नुपर्दछ । कृषकहरूलाई आवश्यक पर्ने थरीथरीका बाली तथा जातहरूको शुद्ध तथा गुणस्तरीय बीउ र ती बीउहरूका बारेमा जानकारी पाइने थलो हो सामुदायिक बीउ बैंक । यसको स्थापना तथा व्यवस्थापन कृषक समूह, सहकारी वा संस्थाले गर्दछन् । कृषकहरूको समूह वा सहकारी वा संस्थाले स्थापना तथा व्यवस्थापन गर्ने र बीउको कारोबार गरिने अर्थात् आवश्यकता अनुसार बीउ लिने र दिने काम गरिने भएकाले नै यसलाई सामुदायिक बीउ बैंक भनिएको हो । अतःस्थानीय कृषकहरू मिलेर आफ्नो गाउँ तथा वरपर पाइने वा खेती भइरहेका र पहिला खेती गरिने तर हाल त्यस गाउँबाट हराएका थरीथरीका स्थानीय जातहरूको खोजी गरी ती जातहरू तथा कृषकहरूलाई आवश्यक पर्ने

अन्य बीउहरू नियमित रूपमा उत्पादन, सुरक्षित भण्डारण र सुलभ रूपमा विक्रीवितरण गर्ने व्यवस्थालाई सामुदायिक बीउ बैंक भनिन्छ ।

उच्च पहाडी क्षेत्रमा खेती गरिने बालीहरूका सन्दर्भमा सामुदायिक बीउ बैंक

नेपालका तराई तथा मध्यपहाडी भेगका कृषकहरूका लागि बीउ प्राप्त गर्ने थुप्रै स्रोतहरू छन्, जस्तै, कृषि अनुसन्धान केन्द्र, कृषि फार्म केन्द्रहरू, एग्रोभेट, बीउ कम्पनी तथा बीउ व्यावसायीहरू । तर उच्च पहाडी भेगमा यी विकल्पहरू अत्यन्तै कम छन् । यदि भइहाले पनि तिनीहरूले चिनो, कोदो, कागुनो, लट्टे, फापर, जौ, उवाजस्ता बालीहरूको बीउको कारोबार गर्दैनन् । कृषकहरूले या त बीउ आफ्नै घरमा राख्नुपर्छ या त छिमेकी वा आफन्तकहाँबाट साटासाट गरी वा किनेर ल्याउनुपर्छ । यसबाहेक तेस्रो विकल्प कहीं कतै भए पनि सबै ठाउँमा छैन । जिल्ला कृषि विकास कार्यालयहरूले पनि फाइफुट्टबाहेक यी बालीहरूको बीउउत्पादन तथा वितरणसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गरेको पाइँदैन । अतः यस्ता ठाउँहरूमा सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना तथा सञ्चालन गर्नु भनेको कृषकहरूलाई चाहिने थरीथरीका बीउ पाउन सकिने भरपर्दो तेस्रो विकल्प तयार गर्नु हो ।

उच्च पहाडी भेगमा खेती गर्न मिल्ने जमिन अत्यन्त कम छ । त्यो सीमित जग्गामा पनि तराईमा जस्तो वर्षमा तीन बाली उत्पादन गर्न सकिँदैन । वर्षको केही महिना हिउँ पर्ने र अत्यन्त चिसो हुने भएकाले कुनै पनि बाली लगाउन सकिन्न । ती क्षेत्रका कृषकहरूले वर्षभरिमा एक वा बढीमा दुई बाली लगाएर परिवारका लागि वर्षभरि चाहिने खाद्यान्नको जोहो गर्नुपर्दछ । मौसम प्रतिकूल भएमा कृषकहरूले त्यही एक बाली पनि राम्रोसँग लिन पाउँदैनन् । यदि त्यस्तो भइहालेमा गाउँमा खाद्यान्नको अभाव हुन्छ र भोकमरी लाग्न सक्छ । कृषकहरूलाई अर्को साल रोप्नका लागि बीउ जोगाउन पनि गाह्रो हुन्छ । यस अवस्थामा बीउ मासिने सम्भावना अत्यन्तै बढी हुन्छ । यस्ता गाउँमा सामुदायिक बीउ बैंक भएका खण्डमा भोकमरीको अवस्थामा पनि बीउ जोगाउने र अर्को साल रोप्नका लागि बीउको जोहो गर्ने काम सामुदायिक बीउ बैंकले गर्न सक्छ । एउटा गाउँको सामुदायिक बीउ बैंकमा केही समस्या भए पनि अर्को गाउँको सामुदायिक बीउ बैंकबाट बीउको व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

उच्च पहाडी भेगमा बेलाबेलामा खाद्यान्नको अभाव हुन्छ र भविष्यमा पनि यो समस्या दोहोरिन सक्छ । सकारी निकायले यो समस्या समाधान गर्ने एक मात्र उपायका रूपमा तराईमा उत्पादित वा विदेशबाट आयात गरेर भए पनि खाद्यान्न ढुवानी गरेर भोकमरी हटाउने नीति लिएको देखिन्छ । यसबाहेक उच्च पहाडी केही जिल्लाहरूमा सरकारले नियमित रूपमा चामल ढुवानी गरेर अनुदानमा विक्री गरिरहेको छ । यसबाट उच्च पहाडी क्षेत्रका बासिन्दाहरूमा

आफ्नो क्षेत्रमा उत्पादन भएका रसिला, पोषिला, र गुणैगुणले भरिपूर्ण चिनो, कागुनो, फापर, उवा, लट्टे, सिमी आदि खानाका सट्टा भात खानैपर्ने संस्कृतिको विकास भएको छ । यसले ती क्षेत्रका स्थानीय बासिन्दाहरू त खुशी नै भएका देखिन्छन् । तर उनीहरूले थाहै नपाई आफ्नो खाद्य सम्प्रभुता गुमाएको भने पत्तो पाएका छैनन् । उनीहरू आफ्ना चुलामा के पकाउने भन्ने कुरा आफ्नो खेतबारीमा के फलेको छ भन्दा पनि सरकार वा अरु कसैले के ल्याएर दिन्छ भन्ने कुरामा निर्भर भइरहेका छन् । कतिले त आफ्नो खेतबारी वा पाखामा खेती गर्न पनि छाडिसकेका छन् ।

यस्तो अवस्थामा ती क्षेत्रहरूमा खाद्यान्न उत्पादन वृद्धि गर्न सकिने विभिन्न विकल्पहरू हुन सक्छन् । तीमध्ये एउटा उपाय भनेको सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना गर्नु हो । सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना तथा सञ्चालन गरिएमा,

क) स्थानीय/रैथाने बाली तथा जातहरूको संरक्षण हुन्छ;

ख) कृषकहरूलाई आवश्यक गर्ने थरीथरीका शुद्ध र गुणस्तरीय बीउको उपलब्धता बढाउन सकिन्छ र

ग) बीउमा कृषक अधिकार तथा खाद्यसम्प्रभुताको सुनिश्चतता गर्न सकिन्छ ।

यसबाट ती स्थानहरूमा बाली विविधीकरण गरी स्थानीय वा रैथाने बालीहरूको उत्पादन तथा उपभोगसम्बन्धी प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नाका लागि प्रतिएकाइ जमिनको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सकिन्छ । साथै कृषि जैविक विविधताका साथै त्यस क्षेत्रको कृषि विकाससम्बन्धी क्रियाकलापहरू प्रवर्द्धन गर्ने थलो पनि सामुदायिक बीउ बैंक हुन सक्छ ।

नेपालको कुन-कुन स्थान वा क्षेत्रमा कति वटा सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्नु आवश्यक छ भन्ने कुरा छलफलको विषय हो । तर वास्तविकता के हो भने कृषकहरूले हजारौं वर्षदेखि खेती गर्दै आएका हजारौं स्थानीय बाली तथा जातहरू कृषकहरूको खेतबारीमा अरु हजारौं वर्ष हाम्रा पुस्ताले देख्न र उपभोग गर्न पाउनका लागि नेपालका थुप्रै स्थानहरूमा सामुदायिक बीउ बैंकको आवश्यकता छ । नेपाललगायत विभिन्न देशहरूले स्थानीय बालीहरूको संरक्षणका लागि विभिन्न विधि, तौरतरिका तथा असल अभ्यासहरूको विकास गरेको भए तापनि सामुदायिक बीउ बैंक एक बहुआयामिक र बहूपयोगी पद्धतिका रूपमा विकास र विस्तार भइरहेको छ । नाम फरक-फरक भए तापनि स्थानीय बालीहरूको संरक्षण गर्न र बीउको सुलभ उपलब्धतामा यसले फड्को मारिरहेको छ ।

अहिले जताजतै जलवायु परिवर्तनको कुरा भइरहेको छ र कृषि क्षेत्रमा पनि यसका नकारात्मक प्रभावहरू परिरहेका छन् । पानी पर्ने समय परिवर्तन भएको छ, पानीको मात्रा पनि घटबढ भएको

छ । तापक्रममा पनि हेरफेर भएको छ – गर्मीमा अत्यधिक गर्मी अनि जाडामा बढी जाडो, पहिला हिउँ पर्ने समयमा कम पर्ने वा नपर्ने पनि कृषकहरूको अनुभव छ । यस्तो परिवर्तित अवस्थसँग जुध्न सक्ने एउटा उपाय भनेको एकै ठाउँमा विभिन्न जातहरूको खेती गर्नु नै हो । रैथाने बालीहरूमा यस्तो अवस्थसँग जुध्न सक्ने क्षमता हुने भएकाले सामुदायिक बीउ बैंक पद्धति अपनाई ती बालीहरूको संरक्षण तथा प्रयोग बढाउन सकिन्छ ।

आधुनिक कृषिको विकाससँगै नेपालको तराई क्षेत्रका कृषकहरूले धेरै बालीहरूका स्थानीय जातहरू गुमाइसकेका छन् । आज कतिपय कृषकहरू पहिला आफूले खेती गरेका बालीहरूको कथा भनेर वा सुनेर चित्त बुझाइरहेका छन् । मध्यपहाडमा अझ पनि केही हदसम्म स्थानीय जातका बालीहरूको खेती भइरहेको पाइन्छ भने उच्च पहाडी भेगका बहुसङ्ख्यक कृषकहरूले मूलतः स्थानीय जातका बालीहरूको नै खेती गरिरहेका छन् । अतः यसको निरन्तर संरक्षण र उपयोगका लागि बेलैमा सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गरी स्थानीय जातका बालीहरूको संरक्षण, उपयोग तथा प्रवर्द्धनमा लागे हाल तराई क्षेत्रका कृषकहरूले जस्तो स्थानीय जातहरूका बारेमा कथा भनेर वा सुनेर मात्र चित्त बुझाउनुपर्ने दिन आउनेछैन ।

सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना तथा व्यवस्थापन प्रक्रिया

१) कृषक समूह, सहकारी वा संस्थाको गठन तथा सशक्तीकरण

सामुदायिक बीउ बैंकको परिभाषाअन्तर्गत नै सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना तथा व्यवस्थापनका लागि कृषक समूह सहकारी वा संस्था अनिवार्य हुने कुराको चर्चा गरिसकिएको छ । नेपालका सन्दर्भमा प्रायजसो सामुदायिक बीउ बैंकहरू गैरसरकारी सङ्घसंस्थाको सहयोगमा र केही जिल्लाहरूमा जिल्ला कृषि विकास कार्यालय र नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को सहयोगमा स्थापना गरिएका छन् । सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्दा नेपालका कतिपय गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूले परियोजनाका अन्य क्रियाकलाप र सामुदायिक बीउ बैंकका बीचमा फरक छुट्याउन नसक्दा शुरु गरिएका सामुदायिक बीउ बैंक पूर्ण रूपमा सञ्चालन नहुँदै बन्द भएका उदाहरणहरू पनि छन् । त्यसैले सामुदायिक बीउ बैंक स्थापान गर्ने कृषक समूह, सहकारी वा संस्था र सहयोग गर्ने सरकारी वा गैरसरकारी निकाय सबैले कृषि विकाससम्बन्धी सञ्चालन गरिने अन्य क्रियाकलाप र सामुदायिक बीउ बैंक नितान्त फरक हुनु भन्ने कुरा बुझ्नु जरूरी छ । अतः सफल सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना तथा सञ्चालनका लागि सफल कृषक समूह, सहकारी वा संस्था घरको जग जतिकै महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ । जसरी जग बलियो भएको घर बलियो हुन्छ, त्यसै गरी समूह, सहकारी वा संस्था बलियो वा सशक्त भए उनीहरूले सञ्चालन गर्ने सामुदायिक बीउ बैंक पनि दिगो र सफल रूपमा सञ्चालन गर्न सक्छन् ।

कृषक समूह, सहकारी वा संस्थाको स्थापना भएपछि क्रमशः यसका सदस्यहरूको क्षमता र संस्थागत विकासमा ध्यान दिनुपर्छ । सामुदायिक बीउ बैंकमा विभिन्न बालीहरूका स्थानीय

जातको संरक्षणकार्यलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर ती जातहरूको शुद्ध बीउ-उत्पादन, सुरक्षित भण्डारण, उमारशक्ति परीक्षण, बजार व्यवस्थापन आदि विषयमा नियमित रूपमा तालिम, भ्रमण, गोष्ठी र छलफलको आयोजना गरी समूह, सहकारी वा संस्थामा आबद्ध सदस्यहरूको क्षमताको विकास गर्नुपर्दछ । तालिम वा छलफल गरेपश्चात् जुन सदस्यले जे विषयमा तालिम लिएको हो सो कामको थालनी तालिम गरेको दिनबाट नै शुरू गर्नुपर्दछ । यस्तो अभ्यासले मात्र वास्तविक रूपमा सदस्यहरूको क्षमताको विकास र सशक्तीकरण हुन सक्छ ।

कृषक समूह, सहकारी वा संस्थाको सशक्तीकरणको अर्को महत्त्वपूर्ण पाटो भनेको यसको संस्थागत विकास हो । यो क्रमशः हुँदै जाने कुरा भए तापनि निम्न पाँच कुराहरूमा शुरूदेखि नै ध्यान पुऱ्याएर काम गर्दै जानु आवश्यक हुन्छ ।

क) विधान तथा वैधानिकता: सामुदायिक बीउ बैंक सञ्चालन गर्ने समूह, सहकारी वा संस्था दर्ता भएको हुनुपर्दछ । समूह भए जिल्ला कृषि विकास कार्यालयमा, सहकारी भए डिभिजन सहकारी कार्यालयमा र संस्था भए जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता गर्नुपर्दछ । यसको विधि तथा प्रक्रिया आआफ्नै हुने भएकाले सम्बन्धित कार्यालयमा समन्वय गरी विधान तयार गरी दर्ता गर्ने कार्य सम्पन्न गर्नुपर्दछ । विधानको उद्देश्य खण्डमा सामुदायिक बीउ बैंक सञ्चालन गर्ने कुरा अनिवार्य उल्लेख गर्नुपर्दछ ।

ख) काम तथा जिम्मेवारीको बाँडफाँड: कुनै पनि समूह, सहकारी वा संस्थाको नियमित मासिक बैठक अनिवार्य रूपमा बस्नुपर्दछ र मासिक बैठकमा छलफल भएका विषयवस्तुको राम्रोसँग अभिलेखीकरण गर्नुपर्दछ । यसमा समूहले अधिल्लो महिनाको प्रगतिको समीक्षा, आगामी महिनामा सम्पन्न गर्नुपर्ने कामको निर्णय तथा जिम्मेवारीको बाँडफाँड गर्नुपर्दछ भने अधिल्लो महिनामा भएको आर्थिक कारोबारको फरफारक गर्ने काम पनि गर्नुपर्दछ । त्यसै गरी नियमित मासिक बैठकमा सदस्यहरूको रुचि र क्षमता अनुसार व्यक्तिगत एवं सामूहिक रूपमा काम तथा जिम्मेवारीको बाँडफाँड गर्नुपर्दछ भने जिम्मेवारी पाएका सदस्यहरूले समयमा नै आफ्नो जिम्मेवारीको काम पूरा गर्ने परिपाटीको पनि विकास गर्नुपर्दछ ।

ग) सामूहिक भावनाको विकास: प्रायःजसो सामुदायिक बीउ बैंकहरू बाहिरी सङ्घसंस्थाको सहयोगमा शुरूवात हुने भए तापनि यो समुदायका लागि हो, समुदायका मानिसहरूले नै यसको स्थापना तथा सञ्चालन गर्ने हो र यस कामले मूलतः त्यसै समुदाय र वरपरका मानिसहरूको तत्कालीन आवश्यकता र दीर्घकालीन फाइदा पुऱ्याउँछ भन्ने कुरा सामुदायिक बीउ बैंक सञ्चालन गर्ने कृषक समूह, सहकारी वा संस्थाका सदस्यहरूले मनन गर्नु जरूरी हुन्छ । यसका लागि समूह, सहकारी वा संस्थामा हामी भन्ने भावनाको विकास गर्नुपर्दछ र सामूहिक निर्णय र कार्यान्वयन गर्ने परिपाटीको पनि विकास गर्नुपर्दछ ।

घ) आर्थिक तथा कर्मचारी प्रशासन नियमावली: आर्थिक तथा कर्मचारी प्रशासन सञ्चालन नियमावलीबिना सहकारी वा संस्था सञ्चालन गर्नु भनेको लगामबिनाको घोडा कुदाउनु जत्तिकै

हो । यो जुनसुकै बेला जता पनि जान सक्छ र दुर्घटनामा पर्न सक्छ । अतः सहकारी वा संस्थामा अनिवार्य रूपमा कर्मचारी प्रशासन तथा आर्थिक नियमावली बनाई साधारणसभाबाट पारित गराएर अक्षरशः कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । यसले सहकारी वा संस्थाका सदस्य एवं कर्मचारीलाई पारदर्शी तथा जिम्मेवार बनाउँदछ र सहकारी वा संस्थालाई दिगो बाटोतर्फ उन्मुख गराउँछ ।

ड) **वार्षिक साधारणसभा:** समूह, सहकारी वा संस्थाले वार्षिक रूपमा अनुमानित बजेटसहितको कार्ययोजना, वार्षिक प्रगतिप्रतिवेदन, लेखा परीक्षण तथा आर्थिक प्रतिवेदन तयार गरी साधारणसभाको आयोजना गर्नुपर्दछ । समयमा नै विधिपूर्वक साधारणसभाको आयोजना गर्न सक्नु भनेको त्यो सहकारी वा संस्थाको सफलताको सूचक पनि हो ।

सफल कृषक समूहका १० सूचकहरू

- क) वैधानिकता प्राप्त गरेका (दर्ता भएको);
- ख) सम्पूर्ण सदस्यहरूको उपस्थितिमा नियमित मासिक बैठक बस्ने चलन विकास भएको;
- ग) सम्पूर्ण सदस्यहरूले समूह गठन गर्नाको उद्देश्य बुझेका, सदस्यहरूका बीचमा काम तथा जिम्मेवारी बाँडफाँड भएको र त्यसैअनुसार भूमिका निर्वाह गर्ने गरिएको;
- घ) नियमित मासिक बचत सङ्कलन गरी सदस्य तथा समूहको आयआर्जन वृद्धिमा परिचालन गर्ने गरिएको;
- ङ) समूहको आम्दानी तथा खर्च र अन्य सम्पूर्ण आर्थिक कारोबार तथा चलअचल सम्पत्तिको चुस्तदुस्त अभिलेख राखिएको;
- च) वार्षिक कार्ययोजना तथा अनुमानित बजेट तयार गर्ने, लेखापरीक्षण गराई वार्षिक आर्थिक प्रतिवेदन तथा प्राविधिक प्रगतिप्रतिवेदन तयार गर्ने र साधारणसभामा प्रस्तुत गर्ने परम्परा बसेको;
- छ) समूहमा समान व्यवहार गर्ने तथा सबै सदस्यहरूको क्षमता विकासमा ध्यान दिने नेतृत्व भएको;
- ज) सदस्यहरूको जीवकोपार्जन सुधारका लागि आयमूलक तथा व्यवसायमूलक क्रियाकलापहरूको थालनी भएको र समूहको आर्थिक स्थिति सबल बनाउनका लागि नियमित आर्थिक स्रोतको विकास भएको;
- झ) समूहका लागि आवश्यक भौतिक सम्पत्ति तथा संरचनाहरू क्रमशः विकास हुँदै गरेको र
- ञ) समूहको उद्देश्यसँग मेल खाने स्थानीय तथा जिल्ला तहका सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूसँग समन्वय भएको ।

तस्विर: राजीव ढकाल, ली-बर्ड

२) स्थानीय बाली तथा जातहरूको पहिचान

सामुदायिक बीउ बैंकको मुख्य काम विभिन्न बालीहरूका रैथाने/स्थानीय जातहरूको दिगो संरक्षण तथा उपयोग प्रवर्द्धन गर्नु हो । त्यसैले कृषकहरूले खेती गर्ने सयौं थरीका बालीहरूमध्ये कुनकुन बाली सामुदायिक बीउ बैंकअन्तर्गत संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्ने भन्ने कुरा समूहमा छलफल गरी निर्णय गर्नुपर्दछ । उदाहरणका लागि बारा जिल्लाको कचोर्वामा अवस्थित सामुदायिक बीउ बैंकले शुस्मा धान, कोदो, रहर, धिरौंला र काँत्राका स्थानीय जातहरूको संरक्षणका लागि छनोट गरेका थिए । स्थानीय बाली परियोजना सञ्चालन भएका हुम्ला, जुम्ला, लमजुङ र दोलखा जिल्लाहरूमा परियोजनाको सूचीमा रहेका सिमी, फापर, जौ, उवा, चिनो, कागुनो, लट्टे, कोदो र टण्डा सहने धान पहिलो प्राथमिकतामा राख्न सकिन्छ भने यीबाहेक पनि स्थानीय समुदायको आवश्यकता अनुसार अन्य बालीहरू पनि समावेश गर्न सकिन्छ । सामुदायिक बीउ बैंकमा संरक्षण वा प्रवर्द्धनका लागि बाली छनोट गर्दा निम्न कुराहरूलाई आधार मान्न सकिन्छ:

- क) गत पाँच वर्षमा खेती गर्ने कृषक र क्षेत्रफल घट्दो क्रममा रहेका बाली तथा जातहरू;
- ख) बाली अनुसार चार वर्ग विश्लेषण (Four Cell Analysis) गरी बढी प्रचलनमा रहेका वा लोप हुन लागेका बालीहरू;
- ग) कृषि जैविक विविधता मेला प्रदर्शनीको आयोजना गरी धेरै समूहले प्रदर्शनीमा राखेका तथा कम समूहले ल्याएका र विशेष गुण भएका जातहरू;
- घ) स्थानीय कृषकहरूको खाद्यसुरक्षा, पोषण तथा जीविकोपार्जनका लागि महत्त्व राख्ने जातहरू ।

सामुदायिक बीउ बैंकमार्फत संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गरिने बालीहरूको सूची तयार भएपछिको महत्त्वपूर्ण काम भनेको ती बाली अनुसारका स्थानीय जातहरूको पहिचान गर्नु हो । यसका लागि समूहका सदस्यहरू संलग्न टोलीले हरेक टोलमा अनुभवी तथा अगुवा कृषकहरूको बैठक

राखी तालिका १ बमोजिमको जानकारी सङ्कलन गर्नुपर्दछ । यसरी प्रत्येक टोलबाट आएको जानकारीका आधारमा पुनः गाउँपालिका वा नगरपालिका स्तरको सूची तयार गर्नुपर्दछ ।

तालिका १: स्थानीय जातहरूको पहिचान फाराम

गाउँपालिका/नगरपालिका:					वडा नं:
गाउँ/टोल:					छलफल मिति:
क्र. सं.	बाली	जात	हाल यस जातको खेती गर्ने कृषकको अनुमानित सङ्ख्या	संरक्षणको अवस्था (बढ्दो, उस्तै, घट्दो)	शुद्ध बीउ उपलब्ध गराउन सक्ने कृषकको नाम र सम्पर्क नं. (कम्तीमा तीन जना)
छलफलमा सहभागी सदस्यहरूको नाम:					

स्थानीय जातहरूको पहिचानका लागि अन्य विधिहरू पनि अपनाउन सकिन्छ । सामुदायिक बीउ बैंक वा सहयोगी निकायसँग उपलब्ध आर्थिक स्रोत, समय र मानव संसाधनका आधारमा कृषि जैविक विविधता मेला प्रदर्शनी वा सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेखीकरण वा घरधुरी सर्वेक्षण गरेर पनि सामुदायिक बीउ बैंकको कार्यक्षेत्रभिन्न र वरपर पाइने तथा खेती भइरहेका स्थानीय जातहरूको पहिचान गर्न सकिन्छ ।

३) स्रोत बीउ सङ्कलन तथा सुरक्षित भण्डारण

सामुदायिक बीउ बैंकमार्फत संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्ने भनिएका बालीहरू र स्थानीय जातहरूको सूची तयार गरिसकेपछि सामुदायिक बीउ बैंकका सदस्यहरू ती बाली तथा जातहरूको स्रोत बीउसङ्कलनमा लाग्नुपर्दछ । तर बीउसङ्कलन गर्नुभन्दा पहिला तालिका २ मा उल्लेख भएबमोजिमका भौतिक सामग्रीहरूको व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

तालिका २: सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्न आवश्यक पर्ने प्रारम्भिक भौतिक सामग्रीहरू

क्र.सं.	सामग्रीको नाम	परिमाण/आवश्यक सङ्ख्या	विवरण
१.	बीउ भण्डारण कोठा 	१	सुक्खा, दोहोरो हावा खेल्ने, पानी नचुहिने, चरा तथा मुसा नपर्ने हुनुपर्ने
२.	काठ वा स्टिलको च्याक 	४ वटा	६ फिट उचाइ तथा ३ फिट चौडाइ भएका
३.	कोरा कपडाका थैलाहरू 	५० देखि १०० वटा	विभिन्न साइजका
४.	बीउ सुकाउने, केलाउने तथा जोख्ने सामग्रीहरू 	नाङ्लो- १० वटा ढकतराजु- १ सेट सानो त्रिपाल- २ वटा	बिजुली बत्ती भएका स्थानमा डिजिटल तराजु भएमा काम गर्न सजिलो हुने
५.	हावाबन्द बट्टाहरू 	५० देखि १०० वटा	बिर्कामा वासर भएका कोक/फेण्टा/पेप्सीका बोतल पनि प्रयोग गर्न सकिने
६.	बीउ दर्ता गर्ने रजिष्टर 	१ वटा	अनुसूची २ मा उल्लिखित फाराम बमोजिमको रातो किताब । रजिष्टर मोटो र बलियो हुनुपर्ने
७.	चिस्थानसूचक कागज 	१ वटा	यो कागज नेपालमा सहज रूपमा उपलब्ध नहुने भएकाले सहयोगी संस्थाले जुटाइदिनुपर्ने

बीउ भण्डारण कोठासहित माथि उल्लिखित सामग्रीहरूको व्यवस्था गरिसकेपछि तालिका १ को फाराममा सङ्कलन गरिएको जानकारीका आधारमा स्रोत बीउ सङ्कलन गरिने कृषकको पहिचान गरी बाली पाक्ने सिजन अनुसार क्रमशः स्रोत बीउ सङ्कलन गर्दै जानुपर्छ । स्रोत बीउ सङ्कलनका लागि पहिचान गरिएका कृषकलाई बाली पाक्नु र काटनुभन्दा पहिला नै कम्तीमा पनि तालिका ३ मा उल्लेख गरिए अनुसारको परिमाणको शुद्ध/गुणस्तरीय बीउ छनोट गरिदिन अनुरोध गर्नुपर्दछ । कुन बाली तथा जातको बीउ कति परिमाणमा सङ्कलन गर्ने भन्ने कुरा कृषक समूह, सहकारी वा संस्थामा छलफल तथा निर्णय गरेर बीउको परिमाण थप गर्न सकिन्छ ।

तालिका ३: बाली अनुसार न्यूनतम स्रोत बीउ सङ्कलन परिमाण

क्र.सं.	बाली	प्रतिजात सङ्कलन गर्नुपर्ने स्रोत बीउको न्यूनतम परिमाण (के.जी.)
१.	धान 	५
२.	गहुँ/जौ/उवा 	१०
३.	मकै 	१०
४.	कोदो वर्गका 	२
५.	ठूला दाना हुने कोसे बालीहरू: रहर, भटमास, केराउ, चना, बकुल्ला, सिमी, बोडी, मस्याङ, मास, मुसुरो 	५

६.	साना दाना हुने कोसे बालीहरू: मास, मुङ, मुसुरो, गहत, केराउ, बोडी, भटमास 	३
७.	तेलहन बाली: तोरी, तिल, भुसे तिल 	५
८.	भिण्डी 	१
९.	टमाटर, खुर्सानी, भण्टा 	२५० ग्राम
१०.	काँक्रा, फर्सी, लौका, धिरौला, चिचिण्डो, तरबुजा, करेला, बरेला 	५०० ग्राम
११.	मूला, गाजर 	५०० ग्राम
१२.	लट्टे, पालुङ्गो 	५०० ग्राम

स्रोत: राष्ट्रिय जीन बैंक, खुमलटार, ललितपुर

नोट: माथि उल्लिखित परिमाण अनुमानित हो । आवश्यकता अनुसार बढाउन सकिन्छ तर नघटाएको राम्रो ।

बाली:

जात:

बीउ-उत्पादक कृषक:

ठेगाना:

खरिद/सङ्कलन मिति:

खरिद परिमाण (के.जी.):

चित्र १: बीउ भण्डारण गर्ने बट्टामा राख्ने ट्यागको नमूना

सामुदायिक बीउ बैंकमा बीउ सङ्कलन गर्दा बीउसँगै अनुसूची १ मा दिइएको पासपोर्ट डाटा फाराम पनि अनिवार्य रूपमा भरेर ल्याउनुपर्दछ । कुनै पनि बीउको पासपोर्ट डाटा नहुनु भनेको नागरिकताबिनाको मानिस जस्तै हो । यो जानकारी नभएको बीउ राष्ट्रिय जीन बैंकमा संरक्षणका लागि पठाउन पनि मिल्दैन ।

यसरी पासपोर्ट डाटासहित सङ्कलन गरिएको बीउलाई अनुसूची २ मा दिइएको फाराम अनुसार रातो किताब अर्थात् रजिष्टरमा दर्ता गर्नुपर्दछ । बीउलाई दर्ता गर्नु भनेको बीउसँग सम्बन्धित जानकारी भविष्यमा आवश्यकता अनुसार जुनसुकै बेला पनि सजिलै पाउन सकिने गरी सुरक्षित रूपमा राख्नु हो । त्यसै गरी बीउलाई राम्रोसँग सुकाइकेलाइ गरेपछि तालिका नं. २ (५) मा दिइएको हावाबन्द बट्टा वा बोतलमा चित्र नं. १ मा देखाइए बमोजिमका २ वटा ट्यागमा बीउबारेको जानकारी लेखेर एउटा ट्याग बट्टा वा बोतलभित्र बीउसँगै राख्ने र अर्को बट्टा वा बोतलको बाहिर पानी टेपका सहयाताले टाँसेर न्याकमा बाली अनुसार लहर मिलाएर राख्नुपर्दछ । साथै बीउको बट्टा वा बोतलभित्र तालिका २ (७) मा देखाइएको कागजको दुई इन्च जति लामो एक टुक्रा पनि राख्नुपर्दछ । तर बीउको बट्टा वा बोतलमा राख्ने बेलामा त्यो कागजको टुक्रा नीलो रङको हुनुपर्दछ । यदि त्यो कागजको टुक्रा बीउसँग राखेको केही समयपछि वा अर्को दिन त्यो गुलाबी रङमा परिवर्तन भएको देखिएमा सकेसम्म चाँडो बीउ सुकाउनुपर्दछ । बीउमा राखिएको यो कागज गुलाबी रङमा परिवर्तन हुनु भनेको बीउमा चिस्थानको मात्रा चाहिनेभन्दा बढी हुनु वा बीउ राम्रोसँग सुकेको छैन भन्ने जनाउनु हो । यदि त्यो बीउ तुरुन्त नसुकाएकामा बीउ चाँडै बिग्रन्छ ।

४) बीउ-उत्पादन योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन

सामुदायिक बीउ बैंकहरूको उद्देश्य विभिन्न बालीहरूका स्थानीय जातहरूको संरक्षण र उपयोग प्रवर्द्धन गरी त्यस समुदाय र वरपरका कृषकहरूको आवश्यकता अनुसार स्थानीय र उन्नत जातका थरीथरीका बाली तथा जातहरूको शुद्ध र गुणस्तरीय बीउउत्पादन गरी सुलभ रूपमा उपलब्ध गराउनु हो । यस वाक्यमा उल्लिखित शब्दहरू – 'थरीथरीका, शुद्ध, गुणस्तरीय र सुलभ रूपमा' सुन्दा जति सजिलो लाग्छ, गर्न त्यति नै गाह्रो पनि हुन सक्छ । सामुदायिक बीउ बैंकका सदस्यहरूको दृढ इच्छाशक्ति, निरन्तरको मिहिनेत र लगनशीलता भएमा यो काम गर्न नसकिने भन्नेचाहिँ कदापि होइन । अतः त्यसका लागि सामुदायिक बीउ बैंकहरूले हचुवाका भरमा काम नगरी तालिका ४ मा दिइएको फाराम अनुसारको बीउउत्पादनको वार्षिक योजना तयार गरी बीउउत्पादन कार्य सञ्चालन गर्नुपर्दछ । बीउउत्पादन योजना तयार गर्दा स्थानीय कृषकको माग तथा बजारीकरण गर्न सकिने सम्भावना, स्रोत बीउको परिमाण, बीउउत्पादन कार्यमा संलग्न हुन चाहने कृषकहरूको सङ्ख्या आदि कुराहरूलाई मध्यनजर गरी लक्ष्यनिर्धारण गर्न सकिन्छ । सामुदायिक बीउ बैंकले संरक्षण गरेका स्थानीय प्रत्येक जातको बीउउत्पादन कार्यमा कम्तीमा तीनजना कृषकलाई सहभागी गराउनुपर्दछ । यसबाट कुनै कृषकको खेतबारीमा केही गडबड भएमा वा समस्या आएमा अरु दुईजना कहाँबाट बीउ ल्याउन सकिन्छ ।

तालिका ४: बीउउत्पादनको वार्षिक योजना तयार गर्ने फारामको नमूना

क्र.सं.	बाली	जात	बीउ लगाइने जमिनको क्षेत्रफल (रोपनी/कट्टा)	बीउउत्पादन कार्यमा सहभागी हुने कृषकको सङ्ख्या	बीउउत्पादन लक्ष्य (के.जी.)
जम्मा					

तालिका ४ मा तयार गरिएको बीउउत्पादन योजनामा उन्नत जात पनि समावेश गरिएको भए जिल्ला कृषि विकास कार्यालय वा नजिकको नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदअन्तर्गतका कृषि फार्महरूमा समन्वय गरी स्रोत बीउ प्राप्त गर्न सकिन्छ । साथै उन्नत जातको बीउउत्पादन तथा विक्रीवितरण कार्य गर्नका लागि जिल्ला कृषि विकास कार्यालयाट बीउउत्पादन तथा विक्रीवितरण अनुमति पनि प्राप्त गर्नुपर्दछ ।

५) शुद्ध बीउ-उत्पादन तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी तालिम

योजना अनुसार शुद्ध, गुणस्तरीय बीउउत्पादनका लागि बीउ-उत्पादक कृषकहरूलाई प्रत्येक वर्ष बीउउत्पादनसम्बन्धी तालिमको आयोजना गर्नुपर्दछ । यसमा बीउका लागि बाली-उत्पादन गर्दा अपनाउनुपर्ने खेती गर्ने प्रविधि वा तरिका, सिँचाइ तथा मलखादको व्यवस्था, रोगकीरा

तस्विर: निरन्जन पुडासैनी, ली-बर्ड

नियन्त्रण, बेजात हटाउने, बाली राम्रोसँग पाकेपछि मात्र काट्ने तथा बेजातको बीउ नमिसियोस् भन्नका लागि बीउ छरेदेखि बाली रोप्दा, काट्दा, सङ्कलन गर्दा, चुट्टा, सुकाउँदा र भण्डारण गर्दा अपनाउनुपर्ने सावधानीहरूका बारेमा विशेष जोड दिनुपर्दछ ।

सामुदायिक बीउ बैंकमा बीउको सुरक्षित भण्डारणका लागि निकै सावधानी अपनाउनुपर्छ । बीउको चिस्थान नियन्त्रण गर्नु, भण्डारणमा लाग्ने कीरा तथा दुसीहरू र चरा, मुसा आदिबाट बीउ जोगाउने, बीउबारे सही तरिकाले जानकारी तथा अभिलेख राख्ने, बीउको उमारशक्ति परीक्षण गर्ने आदि कुराहरू सामुदायिक बीउ बैंकका नितान्त प्राविधिक पक्षहरू हुन् । यसका लागि पनि व्यवस्थापनमा संलग्न हुने सदस्य तथा कर्मचारीहरूलाई सामुदायिक बीउ बैंक व्यवस्थापनसम्बन्धी छुट्टै तालिम तथा क्षमता विकासका क्रियाकलापहरू नियमित रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

६) साभेदारी, समन्वय तथा सम्बन्ध विस्तार

सामुदायिक बीउ बैंक समुदायका सदस्यहरू मात्र मिलेर सञ्चालन गर्न नसक्ने होइनन् । तर शुक्वातदेखि नै स्थानीय निकाय तथा अन्य सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूसँग समन्वय गरेर काम गर्दा यो काम निकै सहज, प्रभावकारी र फलदायी हुन्छ । सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्ने कृषक समूह, सहकारी वा संस्थाले आर्थिक, भौतिक तथा प्राविधिक सहयोगका लागि गाउँपालिका, नगरपालिका, जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, नेपाल कृषि अनुसन्धान केन्द्रका कृषि फार्महरू, राष्ट्रिय जीन बैंक, क्षेत्रीय बीउबिजन परीक्षण प्रयोगशाला तथा आफ्नो कार्यक्षेत्र वा जिल्लामा कार्यरत गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूसँग समन्वय गरी काम गर्दा सामुदायिक बीउ बैंकलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

७) बीउ भण्डारण-घर तथा आवश्यक भौतिक संरचनाको विकास

स्थानीय जातहरूको संरक्षणकार्य मात्र सञ्चालन गर्नका लागि सामुदायिक बीउ बैंकलाई ठूला भवन तथा मेसिन औजारहरूको खासै आवश्यकता पर्दैन तर व्यावसायिक रूपमा बीउको

कारोबार गर्ने सामुदायिक बीउ बैंकहरूले त्यही अनुसारका भौतिक संरचनाहरूको निर्माण तथा मेसिन, औजार र सामग्रीहरूको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि माथि उल्लेख गरेअनुसार सामुदायिक बीउ बैंकहरूले गाउँपालिका, नगरपालिका तथा अन्य विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूसँगको सहकार्यमा आवश्यक भौतिक पूर्वाधार तथा सामग्री जुटाउनुपर्ने हुन्छ ।

तालिका ५: व्यावसायिक स्तरमा सामुदायिक बीउ बैंक सञ्चालन गर्न चाहने सामुदायिक बीउ बैंकहरूले जुटाउनुपर्ने भौतिक संरचना, मेसिन र सामग्रीहरूको सूची

क्र.सं.	भौतिक संरचना, मेसिन र सामग्रीको नाम	आवश्यक सङ्ख्या वा परिमाण	कैफियत
१.	भवननिर्माण तथा खलाका लागि सार्वजनिक वा निजी जग्गा 	१ देखि ३ रोपनी	धेरै मानिसहरू आवत-जावत गर्ने वा पायक पर्ने स्थान हुनुपर्ने
२.	भवन 	१	कार्यालय/बैठक कोठा (१), स्थानीय जातको बीउ भण्डार कोठा (१), उन्नत जातको बीउ भण्डार कोठा (१)
३.	पक्की खलो 	१	कम्तीमा २० X २० फिटको
४.	ग्रेडिड मेसिन 	१	क्षमता वा आवश्यकता अनुसार
५.	बीउ बत्ताउने पङ्खा 	१	क्षमता वा आवश्यकता अनुसार
६.	बीउको चिस्थान नाप्ने मेसिन 	१	कृषकहरूलाई प्रयोग गर्न सजिलो हुने चिस्थान मापक यन्त्र छनौट गर्ने

७.	बोराको मुख सिलाउने मेसिन 	१	
८.	डिजिटल तराजु 	कम्तीमा १०० के.जी. क्षमताको	बिजुली बत्ती भएमा डिजिटल तराजु राख्दा राम्रो
९.	छपाइ गरिएका बोरा 	आवश्यकता अनुसार	
१०.	मोबाइल वा टेलिफोन 	१	
११.	काठका पिर्का 	कोठाको आकार तथा बीउको परिमाण अनुसार	
१२.	पी.आई.सी.एस. बोरा 	आवश्यकता अनुसार	गहुँ, मकै, कोसे बाली तथा तेलहन बालीको बीउ भण्डारणका लागि
१३.	जुटका बोरा 	आवश्यकता अनुसार	धानको बीउ भण्डारणका लागि
१४.	हावाबन्द बट्टाहरू 	आवश्यकता अनुसार	थोरै परिमाणको बीउ भण्डारणका लागि प्लाष्टिक वा सिसाका हावाबन्द बट्टाहरू

८) कोष स्थापना तथा परिचालन

सामुदायिक बीउ बैंकहरूको सबैभन्दा ठूलो चुनौती भनेको यसलाई कसरी दिगो रूपमा सञ्चालन गर्न सकिन्छ भन्ने हो । अतः जुन दिन सामुदायिक बीउ बैंकको शुक्रात गर्ने विषयमा छलफल तथा निर्णय गरिन्छ त्यही दिनबाटै दिगोपना कसरी गर्ने भन्ने कुरा पनि सोच्नुपर्दछ । सामुदायिक बीउ बैंकलाई दिगो रूपमा सञ्चालन गर्न सकिने विभिन्न उपायहरूमध्ये हालसम्मको अनुभवमा सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोष तथा बीउ पुँजी कोष स्थापना तथा सञ्चालन प्रभावकारी देखिएको छ ।

सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोष स्थापना गर्दा केही रकम सहायोगी निकाय तथा समुदायका तर्फबाट जुटाउनुपर्दछ । यस कोषबाट निम्न आयस्तर भएका सामुदायिक बीउ बैंकका सदस्यहरूलाई प्राथमिकता दिई उनीहरूलाई आयमूलक कामका लागि अन्य स्रोतहरूभन्दा तुलनात्मक रूपमा कम ब्याजमा ऋण उपलब्ध गराइन्छ । यसरी कोषबाट ऋण लिने सदस्यले सामुदायिक बीउ बैंकले संरक्षण गरेको कुनै स्थानीय जातका बालीको बीउउत्पादनको कार्यमा सहभागी हुनुपर्दछ । सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोष परिचालनबाट वर्षभरिमा प्राप्त भएको जम्मा ब्याजको २० प्रतिशत रकम स्थानीय जातको बालीको बीउउत्पादन कार्यमा लगाई सो बीउ खरिद गर्नमा प्रयोग गर्नुपर्दछ । बाँकी ब्याजमध्ये केही रकम कोषमा नै थप्न सकिन्छ भने केही प्रतिशत रकम समूह, सहकारी वा संस्थाको सञ्चालन खर्चका लागि उपयोग गर्न सकिन्छ । कोष परिचालनका लागि 'कोष परिचालन निर्देशिका' पनि बनाउनुपर्दछ र समूहका केही सदस्यहरूलाई यसको हिसाब राम्रोसँग राख्ने र कोष परिचालन गर्ने क्षमता विकास पनि गर्नु जरूरी छ ।

सामुदायिक बीउ बैंकमा सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोषको रकम यति नै हुनुपर्छ भन्ने सीमा छैन । तर, समुदाय र परियोजनाको क्षमता अनुसार पाँचदेखि दश लाखसम्म राख्न सकिन्छ । त्यस भन्दा बढी जति गर्न सकिन्छ त्यति नै राम्रो । त्यसै गरी व्यावसायिक स्तरमा बीउउत्पादन तथा बजारीकरण गर्नका लागि सामुदायिक बीउ बैंकहरूका लागि बीउपुँजी कोषको पनि स्थापना गर्नुपर्दछ । बीउपुँजी कोष नामले नै स्पष्ट छ, यो खर्च भएर नजाने तर संस्थाको पुँजी बढाउन प्रयोग गरिने रकम हो । यो पुँजी बीउ-उत्पादक कृषकहरूले उत्पादन गरेको बीउ खरिद गर्न प्रयोग गरिन्छ र बीउ विक्री गरेपछि पुनः त्यो रकम बीउपुँजी कोषको खातामा नै जम्मा गरिन्छ । यस कोषमा यति नै रकम हुनुपर्छ भन्ने कुरा सामुदायिक बीउ बैंकले उत्पादन तथा कारोबार गर्ने बीउको परिमाणमा भर पर्दछ । यदि यस किसिमको पुँजी वा रकम सामुदायिक बीउ बैंकहरूसँग भएन भने बीउ खरिदविक्री गर्ने काम गर्न अप्ठ्यारो हुन्छ । अतः बीउपुँजी कोषको स्थापना गर्नु पनि सामुदायिक बीउ बैंकहरू दिगोरूपमा सञ्चालन गर्नका लागि गर्नुपर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण काम हो ।

सामुदायिक बीउ बैंकको वर्गीकरण

सामुदायिक बीउ बैंकलाई विभिन्न तरिकाले वर्गीकरण गर्न सकिने भए तापनि सामान्यतया तीन वर्गमा विभाजन गरिएको पाइन्छ ।

क) स्थानीय जातका बालीहरूको बीउ मात्र संरक्षण गर्ने सामुदायिक बीउ बैंक;

ख) स्थानीय जातको बीउ संरक्षण गर्ने र उन्नत जातको बीउउत्पादन गर्ने सामुदायिक बीउ बैंक र

ग) उन्नत जातको मात्र बीउउत्पादन तथा कारोबार गर्ने सामुदायिक बीउ बैंक ।

उन्नत जातको बीउ मात्र उत्पादन तथा कारोबार गर्ने कार्यलाई भने सामुदायिक बीउ बैंक भन्न मिल्दैन । त्यसलाई समुदायमा आधारित बीउउत्पादक संस्था वा अन्य कुनै नाम दिन सकिन्छ ।

यहाँ सामुदायिक बीउ बैंकलाई अलि फरक तरिकाले वर्गीकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ । जसरी होटलहरूलाई उनीहरूले दिने सेवा तथा सुविधाको गुणस्तरका आधारमा एकतारे, दुईतारे, तीनतारे, चारतारे, पाँचतारे भनी छुट्टै पहिचान दिइन्छ, त्यसै गरी सामुदायिक बीउ बैंकलाई पनि उनीहरूले गर्ने काम तथा गुणस्तरका आधारमा एउटादेखि पाँचवटासम्म तारा दिएर पहिचान दिलाउन सकिन्छ (तालिका ६) । त्यसका लागि सामुदायिक बीउ बैंकका सदस्यहरू त्यसरी नै लागिपर्नु आवश्यक हुन्छ ।

तालिका ६: ताराको सङ्ख्या अनुसार सामुदायिक बीउ बैंकको वर्गीकरण

तारा सङ्ख्या दिने आधार	एक तारे (★)	दुईतारे (★★)	तीनतारे (★★★)	चारतारे (★★★★)	पाँचतारे (★★★★★)
उद्देश्य तथा क्रियाकलाप	सीमित सङ्ख्यामा स्थानीय जातको बीउको सङ्कलन ।	पाँच टनसम्म स्थानीय तथा उन्नत जातको बीउउत्पादन तथा बजारीकरण गर्न सक्ने ।	१० टनसम्म स्थानीय तथा उन्नत जातको बीउउत्पादन तथा बजारीकरण गर्न सक्ने ।	सहभागीतामूलक बाली प्रजनन तथा जातीय छनोट विधिबाट स्थानीय जातको सुधार गरी सामुदायिक बीउ बैंकका नाममा नयाँ जात दर्ता गर्न सक्न ।	सहभागीतामूलक बाली प्रजनन तथा जातीय छनोट विधिबाट स्थानीय जातको सुधार गरी सामुदायिक बीउ बैंकका नाममा नयाँ जात दर्ता गर्न सक्न ।
बीउको गुणस्तरको अवस्था	सफा, शुद्ध र सुख्खा देखिने	रंग तथा कीटा नशारीको शुद्ध बीउ	बीउमा भौतिक तथा आनुवंशिक वा जातीय शुद्धता कायम भएको; प्रत्येक जातको बीउको उमरशक्ति ८०% भन्दा बढी भएको ।	दुई वर्षसम्म बीउलाई सुरक्षित रूपमा भण्डारण गरी राख्न सक्ने क्षमता ।	तीन वर्षसम्म बीउलाई सुरक्षित रूपमा भण्डारण गरी राख्न सक्ने क्षमता । सरक्षित बीउलाई पुनरुत्पादन गरी संरक्षण, साटासाट र वितरण गर्न सक्ने क्षमता भएको ।
प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय पक्ष	बीउ भण्डारणका लागि स्थानीय तथा परम्परागत प्रविधिहरूको प्रयोग	बीउ भण्डारणका लागि स्थानीय तथा उन्नत प्रविधिहरूको प्रयोग	सरकारी निकायबाट बीउको कारोबार गर्ने अनुमति प्राप्त; बीउ भण्डारणका लागि न्यूनतम सुविधा भएको आर्म्स भवन; बीउको उमरशक्ति परीक्षण गर्ने व्यवस्था भएको ।	सरकारी निकायबाट बीउ प्रमाणीकरण गर्ने कार्यको थालनी ।	वार्षिक रूपमा कम्तीमा १००० जना कृषकहरूले नियमित रूपमा बीउ लगेर प्रयोग गरिरहेको अवस्था ।
सुशासनको अवस्था	बाह्य निकायको सहयोगमा स्थापना र सञ्चालन	दर्ता भएको समूह वा सहकारीद्वारा सञ्चालन	समूह तथा सहकारीको आर्थिक लेखा परीक्षण, वार्षिकसाधारण सभा र नवीकरण नियमित रूपमा भइरहेको ।	सरकारी निकायबाट सहयोग तथा नियमित कार्यक्रम प्राप्त भइरहने अवस्था ।	विधिको शासन अनुरूप पूर्णरूपमा सञ्चालन भएको ।
दिगोपनाका आधारहरूको विकास	समूहहरू एकजुट भएको	सामुदायिक बीउ बैंकका लागि दक्ष जनशक्तिको विकास भएको; सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोष स्थापना भएको ।	नियमित कार्यसञ्चालनका लागि बाहिरी स्रोत तथा सहयोग खोजिएरहुनु नपर्ने; सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोष स्थापना भई सञ्चालनमा आएका	बाह्य सहयोग बिना परियोजना प्रस्तावना लेखी स्रोत परिचालन गर्न सक्ने । र राष्ट्रिय जौन बैंक र अन्य निकायसँग राम्रो सम्बन्ध भएको ।	अरु सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना कार्यमा संलग्न तथा सहयोग दिन सक्ने क्षमताको विकास भएको ।

सामुदायिक बीउ बैंक व्यवस्थापनमा देखिने समस्या तथा चुनौतीहरू

केही सदस्यहरूले मात्र सक्रिय सहभागिता जनाउने

सामुदायिक बीउ बैंक कृषक समूह, सहकारी वा संस्थाले व्यवस्थापन गर्दछ । कृषक समूह, सहकारी वा संस्थामा धेरै जना कृषकहरू आबद्ध हुन्छन् । सामान्यतया कृषक समूह, सहकारी वा संस्थाले धेरै किसिमका काम गर्दछ तर पनि प्रायःजसो समूह वा सहकारी संस्थाका केही व्यक्तिहरूले धेरैजसो काम गर्ने र बाँकी धेरै सदस्यहरू बचत जम्मा गर्ने र अरूले गरेको निर्णयमा सही मात्र गर्ने गरेका छन् । यो प्रवृत्ति सामुदायिक बीउ बैंकका हकमा पनि त्यतिकै लागू भइरहेको छ । संस्थामा ७०० जना भए पनि ७ जनाले मात्र सामुदायिक बीउ बैंकका बारेमा राम्रोसँग बुझेका हुन्छन् । यसो हुनाको मुख्य कारण सामुदायिक बीउ बैंक हामी सबैको हो, यसको स्थापना गर्न सबैले उत्तिकै सहयोग तथा सहभागिता जनाउनुपर्दछ र त्यसबाट हुने फाइदा पनि धेरै जनामा पुग्नुपर्छ भन्ने भावनाको कमी भएर हो । त्यसै गरी कार्यसमितिमा बस्ने पदाधिकारी वा व्यक्तिहरूले पनि सामुदायिक बीउ बैंकको व्यवस्थापन कार्यमा समूहका धेरै जनालाई सहभागिता गराउन नसक्नु हो । लामो समयसम्म केही सदस्यहरूले मात्र सामुदायिक बीउ बैंक व्यवस्थापनको कार्य गर्दा अरूले काम सिक्ने मौकै पाउँदैनन् र ती सदस्यहरू आफ्नो जिम्मेवारीबाट बाहिरिदा सामुदायिक बीउ बैंक पनि धरापमा पर्ने सम्भावना हुन्छ ।

स्थानीय जातहरूप्रतिको घट्दो आकर्षण

धेरै कृषकहरूमा स्थानीय जातहरूले थोरै उत्पादन दिन्छन्, ढल्छ, बाली तयार हुन लामो समय लाग्छ भन्ने धारणा व्याप्त छ । हाम्रा सञ्चार माध्यमहरूमा पनि उन्नत जात लगाएमा बढी उत्पादन र फाइदा लिन सकिन्छ भन्ने कुराहरू मात्र आउँछन्, स्थानीय जातका बालीहरूको महत्त्व र संरक्षणको आवश्यकताबारे कमै मात्र सुन्ने गरिन्छ । कतिपय स्थानीय जातहरू आकर्षक नदेखिने हुनाले बजारमा विक्री पनि कम हुन्छन् । अर्को कुरा एक दुई जना कृषकहरूले मात्र खेती गर्दा टाढाको बजारसम्म लान परिमाण पनि पुग्दैन वा व्यापारीहरू पनि आउँदैनन् । यी कारणहरूले गर्दा पनि स्थानीय जातहरूप्रति कृषकहरूको आकर्षण घट्दो छ । तर वास्तविकता के हो भने सबै उन्नत जात राम्रा हुँदैनन् र सबै स्थानीय जात नराम्रा हुँदैनन् । केही स्थानीय जातहरूमा केही कमीकमजोरी भए तापनि ती जातहरू रोगकीरा कम लाग्ने वा नलाग्ने, खान मीठो, अडिलो, स्वादिलो र पोषिलो हुने, फल लामो समयसम्म टिपिरहन मिल्ने, चाडपर्वमा काम आउने, औषधीय गुण पनि भएका हुन्छन् । यो कुरा सबै कृषकहरूले बुझ्नु जरूरी छ ।

बीउको सुरक्षित भण्डारण

बीउ जीवित वस्तु हो र यसलाई भण्डारणमा जीवितै राख्ने कार्य निकै चुनौतीपूर्ण हुन्छ । सामुदायिक बीउ बैंकमा बीउको सुरक्षित भण्डारणका लागि निकै सावधानी अपनाउनुपर्छ । सामुदायिक बीउ बैंकका सदस्य तथा कर्मचारीहरू यस विषयमा जानकार हुनुपर्दछ । खास गरी बीउमा चिस्यानको मात्रा बढ्न नदिन, भण्डारणमा लाग्ने कीरा तथा दुसीहरू नियन्त्रण गर्न र चरा मुसा आदिबाट बीउ जोगाउने आवश्यक विधि तथा उपायहरू अवलम्बन गर्न नसकिएमा बीउ बीउका रूपमा रहँदैन र सामुदायिक बीउ बैंकको उद्देश्य पनि पूरा हुँदैन । त्यसै गरी बीउ भण्डारण तथा व्यवस्थापन गर्दा राख्नुपर्ने अभिलेख चुस्तदुरुस्त राख्न पनि समुदायले निकै मिहिनेत गर्नुपर्दछ ।

विविधता प्रदर्शनी स्थलको स्थापना तथा व्यवस्थापन

सामुदायिक बीउ बैंकमा संरक्षण गरिएका स्थानीय जातका सबै बालीहरूको बीउ हरेक वर्ष उत्पादन गर्नुपर्दछ । कतिपय बीउहरू कृषकहरूले आफ्नो खेतबारीमा उत्पादन गर्न सजिलै लैजान्छन् भने कतिपय जातहरू रोप्न कोही पनि तयार हुँदैनन् । कतिपय बीउ कृषकहरूले बीउउत्पादन गर्न लगे पनि विभिन्न कारणले असफल हुन्छन् र अपेक्षा गरेबमोजिमको बीउ सामुदायिक बीउ बैंकमा आउँदैन । अतः सामुदायिक बीउ बैंकमा संरक्षण गरिएका स्थानीय जातका मुख्य बालीहरूको बीउउत्पादनका लागि विविधता प्रदर्शनी स्थलको स्थापना गर्नुपर्दछ । यसका लागि प्रत्येक वर्ष सामुदायिक बीउ बैंकलाई केही आर्थिक स्रोतको आवश्यकता पर्दछ । यदि सामुदायिक बीउ बैंकको नियमित आर्थिक स्रोत छैन भने यो कार्य सञ्चालन गर्न मुस्किल पर्दछ । त्यसै गरी यसका लागि पनि सामुदायिक बीउ बैंकका सदस्यहरूको तत्परता तथा श्रमदान आवश्यक हुन्छ । यस्तो अवस्थामा केही सदस्य काममा लागि रहने र केही सदस्य कहिल्यै पनि देखा नपर्ने हुन्छन् ।

अनुसूची १

कृषि आनुवंशिक स्रोत सङ्कलन पासपोर्ट डाटा फाराम

क. नमूनाको परिचय

सङ्कलन नं: जात:

प्रजाति:

उपप्रजाति:

स्थानीय जातको नाम तथा अर्थ (स्थानीय भाषामा):

ख. सङ्कलन स्थान

कृषकको नाम:

१. ठेगाना: जिल्ला:

गाउँपालिका/नगरपालिका:

वडा नं: गाउँ:

गाउँपालिका/वडा कार्यालयको भवनदेखि अनुमानित दूरी:

नजिकको बजार वा प्रसिद्ध ठाउँको नाम:

सङ्कलन स्थानको अक्षांश: (उ)

सङ्कलन स्थानको देशान्तर: (पू)

सङ्कलन स्थानको उचाइ: (मि)

२. सङ्कलन स्रोत स्थान (गोलो लगाउनुहोस्):

१. जङ्गल २. खेतबारी ३. भण्डारण

४. घरबगैँचा ५. गाउँको बजार

६. व्यापारिक बजार ७. संस्था

८. अन्य:

३. भौगोलिक अवस्था (गोलो लगाउनुहोस्):

१. दलदल जमिन २. बाढीले पुरेर बनाएको जमिन

३. समथर जमिन ४. उबडखाबड

५. मध्यपहाड ६. उच्च पहाड

७. अन्य

४. खेती गरिने क्षेत्र (गोलो लगाउनुहोस्):

१. उच्च पहाड २. मध्यपहाड ३. बैसी ४. तराई ५. भित्री मधेस

५. बालीसँग संलग्न झारपात वा अन्य प्रजातिहरू:

६. चट्टान तथा ढुङ्गाको अवस्था (गोलो लगाउनुहोस्):

१. छैन २. कम ३. मध्यम ४. पत्थरिलो

७. माटाको प्रकार (गोलो लगाउनुहोस्):

१. बलौटे २. दोमट ३. मलिलो ४. चिम्त्याइलो ५. धेरै प्राङ्गारिक पदार्थ भएको

ग. जातीय गुण तथा व्यवस्थापन

बाली रोप्ने महिना:

बाली भित्र्याउने महिना:

प्रयोग:

महत्त्वपूर्ण गुणहरू:

धार्मिक, सांस्कृतिक महत्त्व तथा औषधीय गुण:

रोग तथा कीराको प्रकोप (खेतबारी तथा भण्डारमा):

घ. सङ्कलित नमूना

१. नमूनाको अवस्था (गोलो लगाउनुहोस्):

१. जङ्गली	२. झारपात	३. प्रजनन
४. स्थानीय जात	५. उन्नत जात	६. अन्य

२. सङ्कलित जातको स्रोत (गोलो लगाउनुहोस्):

१. आफ्नै	२. स्थानीय	३. बजार
४. संस्था	५. अन्य	

३. नमूना सङ्कलनको तरिका (गोलो लगाउनु होस्):

१. मिश्रित	२. छानेर	३. हचुवा

४. नमूनामा वा नमूना सङ्कलनमा संलग्न बिस्वाहरूको सङ्ख्या :

५. सङ्कलित नमूनाको परिमाण (सङ्ख्या वा तौल):

६. नमूनाको प्रकार (गोलो लगाउनुहोस्):

१. वानस्पतिक भाग	२. बीउ	३. दुवै	४. फल

७. सङ्कलित जातको अवस्था:

१. ठूलो क्षेत्रमा धेरै घरधुरीले खेती गर्ने
२. ठूलो क्षेत्रमा थोरै घरधुरीले खेती गर्ने
३. सानो क्षेत्रमा धेरै घरधुरीले खेती गर्ने
४. सानो क्षेत्रमा थोरै घरधुरीले खेती गर्ने

८. सङ्कलित जातमा विविधता:

१. एकैनास	२. एकैनास नभएको	३. मिश्रित

९. हर्बेरियम (बिस्वा वा बिस्वाको अङ्ग) नमूना:

१. लिइएको छ	२. लिइएको छैन

१०. फोटो: १. लिइएको छ २. लिइएको छैन

११. खेती गरिने तरिका (गोलो लगाउनुहोस्):

१. खोरिया खेती	क. हो	ख. होइन
२. सिञ्चित खेती	क. हो	ख. होइन
३. रोप्ने वा सार्ने	क. रोप्ने	ख. सार्ने
४. गहामा खेती गर्ने	क. हो	ख. होइन

१२. अन्य जानकारी, अवलोकन तथा सुझावहरू :

.....

.....

.....

स्रोत: राष्ट्रिय जीन बैंक

अनुसूची २

सामुदायिक बीउ बैंक स्थानीय जातको बीउ दर्ता किताब

सङ्कलन क्र.सं.	दर्ता मिति	बीउको स्रोत कृषकको नाम	ठेगाना (जिल्ला, गाउँ, वडा नं. टोल)	बाली	जात	हुलिया/बाहिरी रूपसङ्	विशेष गुण तथा प्रयोग	खेती गर्न उपयुक्त जग्गा	परिमाण (के.जी.)	रोप्ने समय	पाक्ने समय	सङ्कलनकर्ता

For more information:

Integrating Traditional Crop Genetic Diversity for Mountain Food Security (स्थानीय बाली परियोजना)

GEF UNEP Project Management Unit, Bioversity International

National Gene Bank, Nepal Agricultural Research Council

Khumaltar, Lalitpur, Nepal

Tel. +977 1 5275141

Web www.himalayancrops.org

Local Initiatives for Biodiversity, Research and Development (LI-BIRD)

P.O. Box: 324, Pokhara, Kaski, Nepal

Tel. +977 61 526834, 535357

Web www.libird.org

ACKNOWLEDGEMENT

The GEF/UNEP supported project, 'Integrating Traditional Crop Genetic Diversity into Technology: Using a Biodiversity Portfolio Approach to Buffer against Unpredictable Environmental Change in the Nepal Himalayas' is being implemented in Nepal. The project is coordinated by the Bioversity International in collaboration with Nepal Agricultural Research Council (NARC), Department of Agriculture (DoA) and Local Initiatives for Biodiversity, Research and Development (LI-BIRD). Support for this publication was also available from NORAD through the Development Fund, Norway.

